

El poblat pre-romà del Molí d'Espígol (Tornabous, Urgell). Noves constatacions arqueològiques després de les actuacions del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya (1987-1992)

MIQUEL CURA I MORERA

La primera menció de l'existència d'un jaciment pre-romà al terme de Tornabous, a la comarca de l'Urgell, fou recollida com una referència en el mapa publicat per J. de C. Serra Ràfols, l'any 1930,¹ i de nou l'any 1949 quan M. Gómez Moreno, en publicar el seu catàleg d'inscripcions ibèriques, va parlar d'un grafit procedent de Tornabous.

El jaciment fou reconegut, de fet, per mossèn J. Serra Vilaró, aleshores director del Museu Diocesà de Solsona i la informació transmesa a mossèn A. Llorens, qui en la dècada dels anys cinquanta intentaria iniciar-ne unes primeres excavacions, intent que va fracassar pel desinterès dels organismes provincials de l'època. Pocs anys més tard, el jaciment, sense protecció oficial, quedaria afectat per uns treballs d'anivellament de terres, que en destruïren el sector occidental.

Cal esperar fins a l'any 1970, perquè finalment A. Llorens n'iniciï les excavacions arqueològiques, que a l'any següent van rebre la col·laboració de l'Institut d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona. La tasca feta per A. Llorens i el Museu Diocesà de Solsona finalitzaria, després de quatre campanyes d'excavacions, l'any 1972.

Des de l'any 1975, les excavacions arqueològiques foren reempreses pel professor J. Maluquer de Motes, que les va continuar al llarg de deu campanyes fins a l'any 1984, i va posar al descobert la major part de les estructures urbanístiques avui visibles. Dissortadament, J. Maluquer de Motes no va poder deixar-nos les referències bibliogràfiques completes dels seus treballs,² fet que consti-

1. SERRA RÀFOLS, J. de C. *El poblament prehistòric a Catalunya*. Barcelona: 1930.

2. GÓMEZ MORENO, M. *La escritura ibérica y su lenguaje. Suplemento de Epigrafía Ibérica*. [Madrid] (1969), núm. 19.

tueix una de les principals mancances que presenta el jaciment en l'actualitat.³

A partir del 1987 i fins ara, el Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya ha dut a terme un conjunt d'actuacions, destinades en primer lloc a les tasques de consolidació de les restes i, a la vegada, de condicionament general del jaciment. Treballs aquests, que ens han permès progressivament d'anar refent parcialment aquell buit d'informacions fins arribar a identificar algunes de les seves diverses fases constructives, que exposarem a continuació.

En primer lloc, hem d'especificar que en el jaciment del Molí d'Espígol, hi trobem representats els tres períodes en què tradicionalment es defineix el món pre-romà, si bé les informacions recollides en cada un d'aquests períodes es molt desigual en l'estat actual de les coneixences.

Així, en primer lloc tindríem els febles testimonis referents al període ibèric-tardà representats per la fase estratigràfica que anomenem Tornabous I.

TORNABOUS I

Aquesta fase només s'ha constatat en l'extrem nord-oest del jaciment, i inclou actualment les estances números 95 a 98, i l'enllosat superior del carrer número 5 en aquest sector, el qual per projecció integra la claveguera excavada en aquest mateix carrer pel professor J. Maluquer.⁴ Així doncs, hem de tenir en compte que, d'una claveguera construïda en posició central, al bell mig d'un carrer, és la coberta la que ens en determina el nivell d'ús, i mai la base de construcció d'una estructura d'aquest tipus.

La cronologia d'aquesta fase ens queda determinada per les troballes de l'estança número 96,⁵ on s'ha localitzat una gerreta bicònica amb nanses, i pintada amb motius vegetals, associada a una forma I de Campaniana B, peça que ofereix paral·lels amb d'altres localitzades als voltants de Lleida, i que, a partir de l'estratigrafia de la Paeria, es dataria prop dels anys -90 i -70.

Així pels indicis reconeguts, *Tornabous I* no es tracta d'un poblament residual com ho mostren altres poblats ibèrics, on algunes estances arriben a perviure fins a moments tardans, sinó que en el nostre cas existeix com a mínim tot un barri estructurat amb un urbanisme propi que inclou un sistema de desguàs. El problema resideix a poder avaluar la importància d'aquesta fase en el present, davant la circumstància de trobar-se els nivells superiors gairebé destruïts per les

3. MALUQUER, J.; LLORENS, A.; BALDELLOU, V.; JUNYENT, E.; CURA, M. «Colaboración de la Universidad de Barcelona en las excavaciones del poblado ibérico del Molí d'Espígol». *Pyrenae* [Barcelona] (1971), núm. 7, p. 19-46.

4. MALUQUER DE MOTES, J. *Molí d'Espígol, Tornabous. Guia del jaciment*. Barcelona: 1986.

5. CURA-MORERA, M. i GARCÉS, I. «A propósito de la cronología final del poblado ibérico del Molí d'Espígol (Tornabous, Lleida)». *Espacio, Tiempo y Forma*, serie I, 3. Madrid: UNED, 1990, p. 299-304. (En l'article hi ha un error d'impremta, respecte al núm. de l'estança, assenyalant 90 en comptes de 96.)

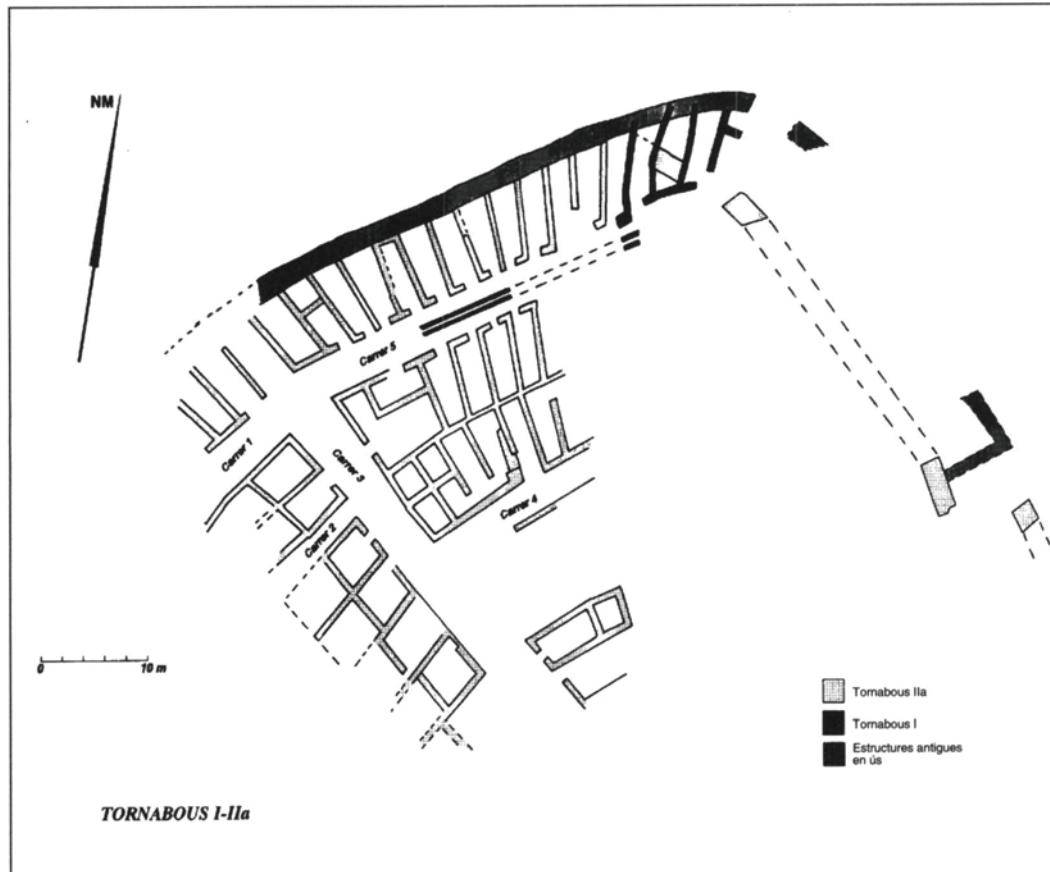

Fig. 1. Planta de les estructures pertanyents a Tornabous IIa i Tornabous I.

actuacions modernes d'anivellaments, terraplenaments o reaprofitaments de pedres per a la construcció de les cases de l'actual poble de Tornabous.

Quant a l'anomenat període «ibèric-antic», els seus indicis esdevenen febles però a la vegada molt interessants. Teòricament i com a hipòtesi de treball, podríem admetre l'existència de dues fases per a aquest període:

TORNABOUS IV

Tornabous IV correspondria a un hàbitat completament enderrocat sota el terraplenat que serveix de pla per construir el poblat de nova planta; Tornabous III, en el segle IV ane. Dataríem per tant aquesta fase al final del segle V ane, ja que per sota l'enllosat del carrer núm. 3, hi han aparegut alguns fragments de

ceràmica del tipus Saint Valentin,⁶ i d'altra banda, unes ceràmiques obrades amb torn caracteritzades per les seves pastes oxidades de color beix-groguenc diferents a les que reconeixem com a típiques de la ceràmica ibèrica.

Correspondria a aquesta fase el sòcol constituït per grans blocs de pedra sorrenca de color gris, que, en sentit est-oest, separa les estances números 62 i 63, de les números 64 i 65 al costat de l'«edifici singular»; i altres paraments irregulars localitzats en nivells inferiors en aquest mateix sector. La qualitat d'aquest sòcol ens permet creure, en l'estat present de les excavacions, que correspon a un gran edifici públic del qual també devien procedir originàriament les bases de les columnes i els blocs de pedra sorrenca reaprofitats en la construcció de la façana de l'edifici singular sobre el carrer número 3, durant la fase de Tornabous III.

TORNABOUS V

Seria la fase més antiga reconeguda fins al present en el jaciment, detectada en tres indrets esporàdics d'aquest i relacionats en els nivells de construcció del primer perímetre de muralla (muralla número 1).

Durant la campanya de 1988, vàrem efectuar un sondeig en l'estança número 82, a fi de reconèixer, per la cara interior de la muralla número 1, la seva alçària i vam constatar que aquesta disposava en aquest indret d'uns tres metres, on s'havia acumulat tot un munt de pedres pel terraplenament, aportat en el moment de construcció de *Tornabous III*. En aquest sondeig observàrem que en el nivell estratigràfic que hi havia a la base de la muralla apareixien alguns fragments de ceràmiques fetes amb torn, si bé la poca representativitat dels fragments ens impedia de reconèixer-ne les formes, però totes podien inscriure's dins el conjunt de ceràmiques oxidades de color beix-groguenc.

La segona informació procedeix del sector nord del jaciment, quan de nou un nivell estratigràfic parcialment excavat es lliura per l'interior del jaciment al tram de la muralla número 1, que es conserva en aquest indret. La majoria de la ceràmica correspon a peces obrades a mà, una de les quals té acanalats però també amb alguns fragments fets amb torn, alguns de pasta grisa, altres de ceràmiques beix-groguenques, i per primera vegada, la part superior d'una gerra de perfil globular i vora triangular, pintada amb bandes fines i gruixudes de color vinós, la pasta de la qual és de textura tova i de color groc intens.

Finalment, en la campanya del 1992, quan s'havia reconegut ja el muntant sud de la porta oest, de la muralla número 1 i en cercàvem la fonamentació sota una rampa d'accés construïda durant la fase de *Tornabous III*, per guanyar el desnivell ocasionat pel terraplenament, ens trobàrem amb una gran claveguera que, per aquest costat del muntant de la porta d'entrada, s'endinsava vers l'interior del poblat.

Aquesta claveguera està construïda per un doble parament de grans blocs i

6. MALUQUER, J. «La ceràmica de Saint Valentin en Ullastret (Gerona)», *Miscelania Arqueologica*, vol. Barcelona: 1974, p. 411-437.

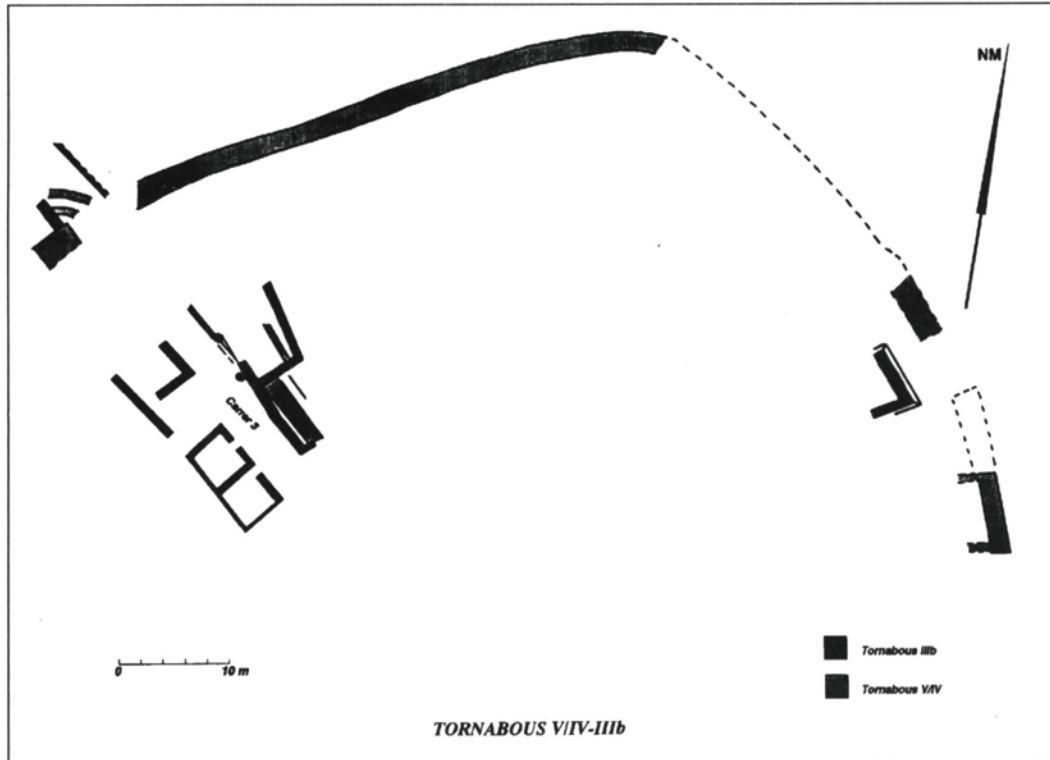

Fig. 2. Planta de les estructures pertanyents a Tornabous V/IV i Tornabous IIIb.

recoberta d'altres disposats en vertical, amb una amplària de 60 centímetres i una alçària d'uns 80 centímetres en les seves mides internes. Ens trobem de nou amb el problema d'interpretació d'una claveguera, on el nivell superior dels blocs verticals de la seva coberta equival gairebé al mateix nivell que la base del muntant sud de la muralla número 1, i que a la vegada es correspon a la mateixa cota que la base de la muralla localitzada en el sondeig de l'estança 82. Ara bé, els escassos materials trobats a l'interior de la claveguera corresponen al moment d'amortització d'aquesta, i semblen més relacionats amb la fase de *Tornabous IV* que amb *Tornabous V*, és a dir, que malgrat que estratigràficament aquesta estructura s'hagi de relacionar amb la fase més antiga, també hi ha la possibilitat que fos una construcció posterior i que, per tant, més que plantejar l'existència de dues fases diferenciades, se n'hagi de plantejar una de sola amb diferents subfases.

Quant a la cronologia d'aquests indicis més antics, que provisionalment anomenem *Tornabous V*, encara que mancats d'elements precisos de datació, ens inclinem per atorgar-li una cronologia del començament del segle V ane, malgrat que alguns col·legues que han vist els materials serien partidaris d'admetre'n ja la presència en el segle VI ane.

Ens resta finalment referir-nos al període intermedi o de l'ibèric ple, el qual constitueix gairebé la totalitat de les restes visibles del jaciment, on diferenciem dues fases, *Tornabous II* i *Tornabous III*, cada una de les quals es presenta dividida en dues subfases, *a* i *b*.

TORNABOUS III B

Correspon a l'edificació en nova planta d'un urbanisme que gairebé configurà els paràmetres que es mantindran al llarg d'uns dos-cents anys. L'àmbit cronològic d'aquesta subfase s'inicià en el segle IV ane amb una aportació massiva d'importacions de ceràmiques d'estil àtic, dintre del seu segon quart, si acceptem la datació d'aquestes ceràmiques a partir de les cronologies de l'Àgora d'Atenes.⁷

De *Tornabous III b*, en realitat en coneixem poc, si exceptuem el carrer número 3 que es presenta enllosat, les estances números 3, 6, 15 i 17 i l'anomenat «edifici singular», tot en el mateix sector. En construir *Tornabous III b*, es va fer un important terraplenament a l'interior del poblat, que amortitzà en bona part l'alçària interna de la muralla número 1. Per tant, en augmentar el nivell de l'hàbitat es fa imprescindible la construcció d'una rampa d'accés a l'entrada de la porta oest, rampa que queda flanquejada per la construcció de dos grans paraments.

Respecte al sector del carrer número 3 es constata que en aquest moment es construeix l'edifici singular que disposa d'una façana de, com a mínim, tretze metres (si bé, els tres metres restants de l'extrem occidental de la façana foren refets en la fase de *Tornabous II a*), reaprofitant els blocs de pedra sorrenca d'una gran construcció, de la qual ja hem fet referència en parlar de *Tornabous IV*, i d'aquesta antiga construcció, també devien reaprofitar-ne els basaments de columnes que ara es col·loquen a l'entrada de l'edifici singular.

A l'altra banda del carrer número 3 es constaten, així mateix, els primers indicis d'edificacions d'estances quadrangulars, que també constituïren una construcció important, de la qual parlarem més endavant. Ens trobem, doncs, que a partir d'aquest moment, es reestructura un sistema complex que sobrepassa les característiques d'un simple poblat d'aquest període.

També és en aquesta subfase que molt possiblement devia fer-se la primera reestructuració de l'entrada nord del poblat, s'arrasà la primitiva muralla número 1 en aquest indret i s'aixecà una gran torre quadrangular. Aquesta torre té un front de 6,5 metres i se'n conserva bàsicament el sòcol atalussat, massís, i construït amb pedra calcària i per l'exterior protegida per un talús d'argila groguenca aportada al jaciment. És a dir, una construcció excessivament compacta, que no té una altra explicació que la del fet que devien aixecar una torre de gran alçària, la qual d'altra banda devia fer unes funcions d'atalaia, donades les condicions topogràfiques del jaciment.⁸

7. SPARKES, B.; TALLCOTT, L. *The Athenian Agora XIII, Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries*. Princeton: 1970.

8. Es manté viva la tradició a Tornabous que en aquest indret havia existit un poble vell, del qual es conservava encara el campanar.

Malgrat que s'enderroqués la muralla número 1, a uns set metres a la perpendicular de l'angle est de la torre, es manté al llarg d'uns altres set metres una porció de la muralla primitiva retallada; construcció que sens dubte hem de relacionar com un complement del mateix sistema defensiu d'aquest sector. En la cara interna d'aquest tram conservat de la muralla número 1, és on es constataren els nivells ceràmics antics referits, en la fase de *Tornabous V*.

TORNABOUS III A

Respon a una fase imprecisa en el seu àmbit cronològic, ja que, de fet, es caracteritza per un moment mancat d'importacions, en què les úniques i escasses ceràmiques importades responen a vasos àtics similars a aquells que apareixen en la seva fase anterior.

Tornabous III a es determina en observar-se certes reestructuracions parcials en els edificis de l'àrea central del poblat respecte de la subfase de *Tornabous III b*. Així, respecte de l'edifici singular hem d'assenyalar que és en aquesta fase quan es construeixen les dues cel·les quadrangulars del costat oest, tot utilitzant encara l'entrada porticada construïda en la fase anterior.

Però d'altra banda podem concloure que devia ser en aquesta fase quan es construeix l'anomenat «barri d'extramurs» en els sectors nord i nord-est del jaciment. La construcció d'aquest barri nou, col·lapsa en certa mesura la circulació per l'entrada del costat nord, i deixa la gran torre quadrangular en una posició interna respecte de l'exterior del poblat. Caldrà, doncs, esbrinar quines podrien ésser les fortificacions que protegien aquest nou barri, i en primer lloc, hem de puntualitzar que hem fet tres cales de prospecció per davant d'aquest, en direcció de l'edifici actual del futur magatzem/museu, indicant-nos l'existència d'un fossat fins a 2,85 metres de profunditat respecte de la superfície actual del terreny. La problemàtica que es planteja i que no podem resoldre ara és el fet de saber si aquest fossat és una obra feta expressament i per tant artificial, o contràriament, ens marcaria el perfil del turó primitiu, abans de sofrir els terraplenaments per a les tasques agrícoles.

A més hem d'assenyalar que en la capçalera de les estances números 153 i 152 apareixen els sòcols del que devia ser una torre que devia pertànyer a una nova muralla (muralla número 2). Aquest sòcol construït a base de pedres irregulars presenta un gruix considerable, de tres metres, a l'interior de qual s'aprecia l'existència d'una paret transversal, prolongació del mur que separava les estances 152 i 153, a partir del qual, a la dreta del sòcol, augmenta encara un metre més de gruix. En un principi, havíem cregut que la major part d'aquesta muralla podria haver estat destruïda precisament per al reaprofitament de les pedres, fet que ens explicaria que no es trobessin les capçaleres de la majoria de les estances d'aquest barri; però avui, coneixent un xic més les tècniques constructives de les fases de *Tornabous III i II*, creiem que els murs laterals de les estances devien anar a parar a una espècie de talús d'argila groga, resta d'algun parament encofrat d'aquest material.

Així doncs, interpreto que pel darrere del possible fossat, devia existir una muralla de tàpia, l'anomenada muralla número 2, la qual en determinats indrets devia tenir torres amb sòcols de pedra que es devien prolongar amb tres metres més per cada costat per donar més consistència a aquestes torres.

També a la fase de *Tornabous III a*, li correspondrien les primeres construccions de les estances que pel costat oest delimiten, amb els murs de capçalera, el recinte de la gran plaça.

TORNABOUS II B

La destrucció d'aquesta fase es produeix, no tan sols per un incendi del qual hi ha testimonis a la major part del jaciment, sinó també per una reedificació generalitzada de les estances. En trobar-nos amb un nivell d'incendi, és evident que els materials recuperats responen al darrer moment i que, per tant, avui podem precisar una data aproximada per a aquest estrat d'incendi. Així, tenim tot un conjunt de ceràmiques de vernís negre que tradicionalment s'ha considerat del tipus campanià A. Més tard, aquestes peces s'han considerat antigues o arcaïques, divisions que ens semblen excessivament arriscades, i que poden comportar involuntàriament uns resultats erronis, ja que de fet aquestes ceràmiques apareixen en el mateix nivell d'ús que les produccions de Nikia, els estils anomenats de Roses i les darreres produccions del taller de «les petites estampilles», fet que ens permet de datar la destrucció d'aquesta fase al voltant de l'any -230. Sobre aquesta problemàtica ens podem estendre en el curs del debat.

Remarquem també que en aquest nivell apareixen els primers *kalathos* pintats amb motius geomètrics típics de l'àrea occidental,⁹ una relativa abundància d'àmfores de tipus ibèric, vasos amb broc, vasets-tulipa i aríbals en forma de pera, bicònics petits amb nansa, la majoria grisos, fragments de ceràmiques grises estampillades,¹⁰ i sobretot, s'observa una massiva presència d'àmfores ebussitanes i púniques nord-africanes.¹¹

Quant al moment inicial de *Tornabous II b*, no es pot concretar ja que no s'ha pogut datar amb precisió la fase de *Tornabous III a*, però ens inclinem teòricament a acceptar el començament del segle III a.n.e.

En alguns indrets, algunes edificacions responen a estructures de nova planta, com és el cas del barri adossat al parament intern de la muralla número 1, la qual ja en aquest moment no compleix funcions de defensa.

A simple vista, ja s'observava que hi havia una certa regularitat en la distribució de les estances d'aquest barri i, finalment, després d'un estudi acurat dels paraments, ens hem trobat amb la sorpresa de poder individualitzar-les per unitats.

9. CONDE, M. J. «Una producció ceràmica característica del món ibèric tardà: els *kalathos* (barrets de copa)», *Fonaments*, [Barcelona] (1992), núm. 8, p. 117-169.

10. CURA-MORERA, M. «Acerca de unas cerámicas grises estampilladas en la Cataluña prerromana», *Pyrenae*. [Barcelona] (1992), núm. 7, p. 56 i s.

11. CURA-MORERA, M. i SANMARTÍ, J. «Les importacions d'àmfores i ceràmiques comunes del poblat ibèric del Molí d'Espígol», *Empúries* [Barcelona] [En premsa].

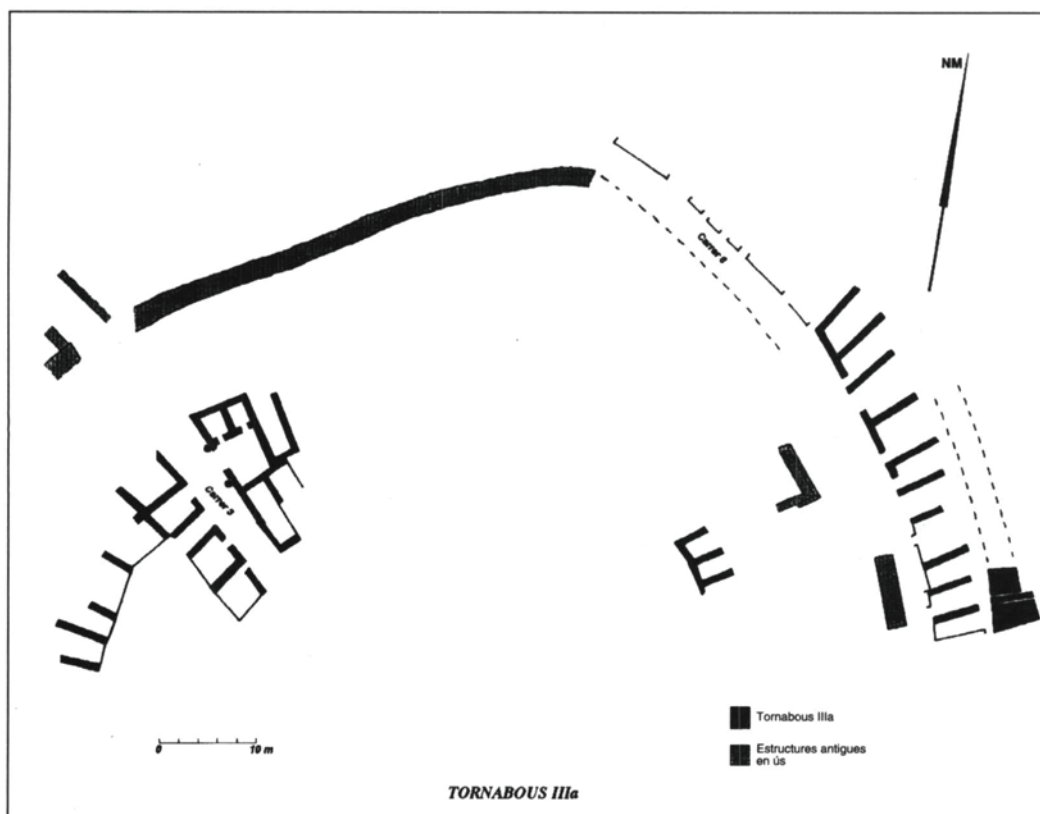

Fig. 3. Planta de les estructures pertanyents a Tornabous IIIa.

Les unitats d'habitació queden formades, així, per edificis de més de 60 metres quadrats, dotats de dues portes d'entrada, una que dóna a una gran estança de tendència quadrangular, on es localitza la llar i que pot ser compartimentada per una paret, que en la majoria dels casos esdevé un simple envà reforçat amb un sòcol quan arriba a les parets externes, i una segona porta que dóna entrada a l'estança rectangular i deixa al fons d'aquesta un pas de comunicació amb la primera.

El carrer número 3 no es presenta enllosat, segurament perquè el seu enllosat devia ser reaprofitat posteriorment pel nivell de *Tornabous II a*. Ens trobem, doncs, que progressivament cada fase representa un augment de cota del nivell d'ús respecte de les fases anteriors i aquest fet origina a la vegada que augmenti el nivell de la rampa d'accés pel costat oest, amb l'agreujant que a partir de *Tornabous II b* aquesta sobrepuja el nivell conservat de la muralla número 1, confirmant-nos de nou que aquesta muralla ja no té funcions defensives.

Un altre element important que s'ha de tenir en compte, és la gran construcció situada davant de l'edifici singular a l'altre costat del carrer 3, i caracteritzat

per les estances de planta quadrangular d'uns setze metres quadrats que configuren un total d'uns 130 metres quadrats. Durant molt temps, no sabíem explicar-nos la presència d'aquestes estances que difereixen completament de les de la resta del jaciment, ja que creiem que cada una d'aquestes estances havia de ser considerada com una unitat. Ara bé, després de reconèixer les estances individualitzades complexes del barri adossat a la muralla número 1, comencem a creure en la hipòtesi que totes les estances quadrangulars formen una sola gran unitat, hipòtesi que ens quedaria confirmada pel gruix de les parets internes que han d'aguantar unes bigues transversals no per fer de suport de la teulada, sinó per mantenir un pis elevat, conformant una estructura que possiblement era una gran sala, és a dir un espai comunitari. Això, afegit al fet que es troba enfront de l'edifici singular, al caràcter polivalent de cada una de les estances (unes amb llar, altres típicament magatzems i alguna en funcions de taller de ferrer), i a l'aparició d'un gran espai o plaça tancat per darrere d'aquest edifici, ens obliga a admetre la possibilitat que tot formi part d'un sol conjunt, ampli, que devia incloure també la resta d'estances quadrangulars que apareixen en l'extrem oest, quedant així el petit carreró número 2 com un passatge intern.

Quant al barri d'extramurs, s'observa així mateix una reedificació de les seves estances.

TORNABOUS II A

Aquesta fase, la trobem gairebé a un nivell superficial des de la part alta del jaciment on ja havíem constatat la presència de *Tornabous I*, fins aproximadament la cota 95,5 –és a dir, aproximadament al sud del carrer número 3– i ens permet no obstant això entreveure alguns dels seus aspectes urbanístics. Hem d'advertir que la subfase *Tornabous II a* és mal coneguda, ja que gairebé tots els seus nivells foren excavats per mossèn A. Llorens i pel professor Maluquer, i se n'ha perdut molta informació, i a la vegada sabem que en molts indrets aquests nivells es van confondre amb els corresponents a *Tornabous II b*.

Es tracta d'una fase que ens ofereix la presència dels grans *kalathos* amb una decoració vegetal pintada, alguns dels quals relacionables amb l'anomenat taller de Fontscaldes, tot i que hi perduren encara com a majoritaris els que presenten una decoració geomètrica identificats com de l'àrea occidental catalana,¹² gran quantitat d'àmfores de tipus ibèric, alguns petits fragments de ceràmica «roja ilergeta»,¹³ importacions de campanianes A autèntiques com també alguna àmfora i ceràmica comuna romana,¹⁴ lot al qual pertanyen les olletes tipus Tornabous que en aquesta fase gairebé vénen a substituir les ceràmiques obrades a mà. Les dues monedes aparegudes i conservades pertanyen a

12. CONDE, M. J. op. cit.

13. JUNYENT, E; ALASTUEY, A. «La vaixel·la ilergeta de vernís roig». *Revista d'Arqueologia de Ponent* [Lleida] (1991), núm. 1, p. 9-50.

14. CURA-MORERA, M.; SANMARTÍ, J. op. cit.

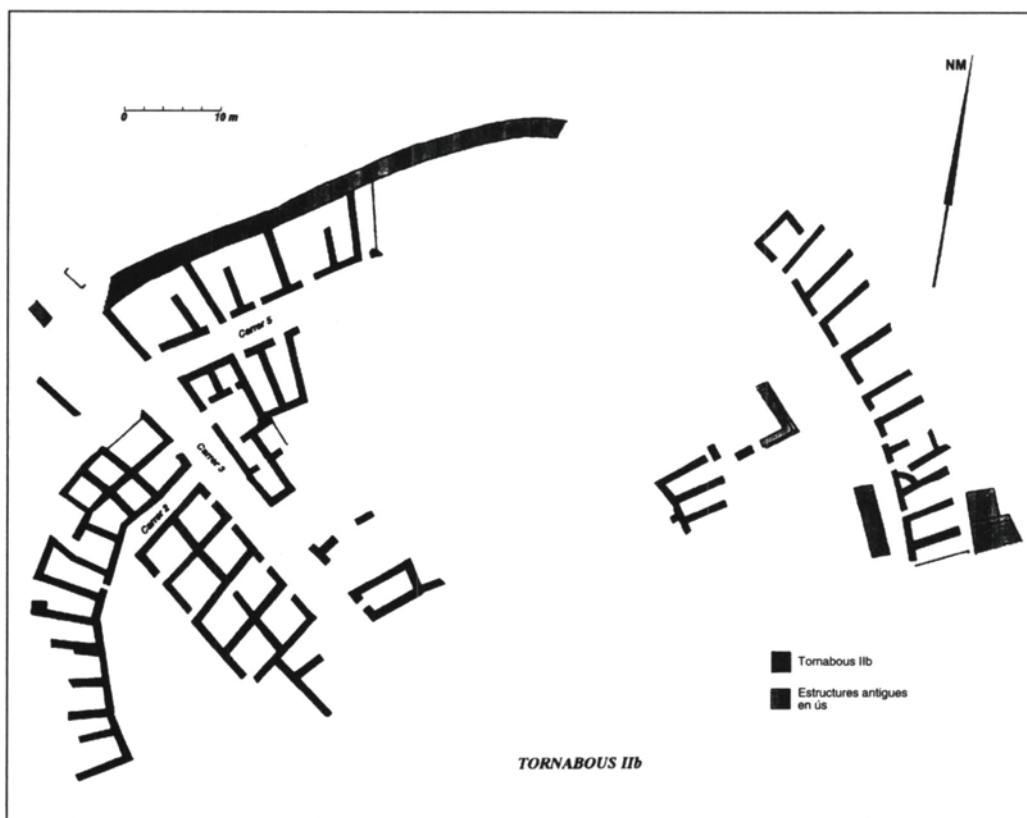

Fig. 4. Planta de les estructures pertanyents a Tornabous IIb.

aquesta fase, un *victoriat* datat entre els anys -222 a -217 i un semis amb l'epígraf ROMA datable del final del segle III ane.

Quant a l'urbanisme, podem assenyalar que es troba en vigència l'illa central anomenada de l'«edifici singular», i que aquest edifici ha perdut el seu caràcter excepcional, si bé en aquesta fase, dins aquesta mateixa illa, es constata l'existència d'una construcció complexa que obre la seva porta al carrer número 4 i que mostra una distribució peculiar i simètrica precisament a partir de l'eix de la seva entrada, estructura que recorda la dels habitatges identificats en la fase de *Tornabous II b*.

En el barri adossat al parament intern de la muralla número 1 s'observa una compartimentació i una individualització de les estances, respecte de la fase anterior. Quant a la gran illa d'estances quadrangulars al costat sud del carrer número 3, que aleshores es presentava enllosat, sabem que algunes d'aquestes estances tenien indicis pertanyents a aquesta fase, però no podem afirmar-ne res més, ja que és en aquest sector quan desapareixen els nivells estratigràfics de *Tornabous II a*.

És també en aquesta fase, quan datem la muralla número 3, muralla que dis-

corre per sota els nivells de *Tornabous I* en les estances números 96 i 97 i que quedava arrasada al nivell de l'enllosat d'aquesta fase en el carrer número 5. És a dir, que ens trobaríem que, en aquest moment, el carrer número 5 desemboca al carrer número 8 mitjançant una curvatura, i que la nova entrada es protegeix amb restes de la muralla número 1. La muralla número 3 apareix de nou per sobre i tallant les estructures de la gran torre del costat nord, i fins i tot ací provisionalment creiem que es devia trobar una altra porta del poblat, en forma d'angle obtús, si vertaderament el petit tram descobert als límits de l'actual zona d'excavació corresponen a un nou tram d'aquesta mateixa muralla, que ara s'asenta sobre una capa d'argiles groguenques que constituïen el talús de protecció de la torre quadrangular.

Aquesta muralla presenta un gruix que oscil·la entorn d'1,5 metres i està constituïda per un sòcol de pedra irregular. La possible porta del costat nord devia deixar un pas de 5,5 metres i a la vegada devia quedar protegit a l'esquerra per la vigència encara de la gran torre quadrangular, d'acord amb les normes militars de l'època.

Així, els límits reconeguts per les seves muralles ens indicarien una reducció de la superfície del poblat, fet que ens explicaria que, al seu interior, s'hagi produït una concentració i una reducció en el volum de les estances.